

Леонід Тимошенко

СТАВРОПІГІЯ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ У КОНТЕКСТІ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Феномен церковних братств – релігійних мирянських/парафіяльних організацій України та Білорусі ранньомодерної доби (XVI–XVIII ст.) – здавна цікавив дослідників. У літературі дискутувалися проблеми, пов’язані із походженням братств, їх типологією, наданням ставропігійних/автономних прав, конфліктами з ієрархією, причинами тривалої і жорсткої боротьби проти унії. Особливу увагу приділяв проблемі Ярослав Ісаєвич (аналіз його доробку буде подано нижче), у працях якого вміщені також історіографічні огляди проблеми. У історіографічному аспекті привертають також увагу оглядові статті М. Капралю¹ та І. Паславського², а також дисертації Ю. Шустової³ та С. Лукашової⁴, захищені в Москві. Вибір для аналізу означеного у назві статті аспекту пов’язаний не тільки з його недостатнім вивченням, а, передовсім, з тим, що, на нашу думку, саме ставропігія стала подразником, який значно дестабілізував ситуацію в Київській православної митрополії напередодні Берестейської унії⁵.

---

¹ М. Капраль. Історіографія Львівського Успенського братства // *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1992. Вип. 1. С. 54-71. Автор простежує вивченість проблем, пов’язаних із ранньою історією братств.

² І. Паславський. Суспільно-культурна діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення*. Львів, 1996. С. 43-51.

³ Ю. Э. Шустова. *Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства как исторический источник (1586–1788)*. Автореферат дисс. канд. истор. наук. Москва, 1998.

⁴ С. С. Лукашова. *Взаимоотношения клира и объединений мирян в восточных землях Речи Посполитой в конце XVI-го века*. Автореферат дисс. канд. истор. наук. Москва, 2001.

⁵ Автор свідомий того, що кількість “легітимних” ставропігійних братств, які отримали спеціальні грамоти патріарха, була невеликою. Так, 1588 р. Єремія II надав патріаршу ставропігію тільки двом братствам, львівському і віленському. 1591 р. Берестейський собор підтвердив права цих двох братств. 1620 р. патріарх Теофан надав ставропігію ще трьом братствам – луцькому, київському і случькому. 1626 р. Кирило Лукаріс залишив під своєю юрисдикцією тільки львівське і віленське братства, а інші підпорядкував владі єпископів. 1633 р. він поширив ставропігійні права на могольовське братство. Проте добре відомо (на це, зокрема, вказував Я. Ісаєвич), що ставропігійні статuti копіювалися не ставропігійними братствами. На практиці це означало несанкціоноване патріархом поширення частини ставропігійних прав на інші братства. Таким чином, братський рух відзначався масовим запровадженням ставропігійних прав. Досить вагомим правом ставропігії була виборність братського священника (на цей аспект також звертав увагу Я. Ісаєвич). Ці та інші аспекти детальніше розглядаються у моїй статті:

Перед тим, як перейти до аналізу історіографії проблеми, що є метою даного дослідження, відзначимо декілька важливих моментів. По-перше, історіографам слід було звернутися до періоду донаукової історіографії, зокрема до полемічної літератури, в якій сформувалися основні напрямки підходу до оцінки діяльності братств. По-друге, не варто обмежуватися лише спеціальною літературою з історії братств, з огляду на велику роль, яку вони відігравали в генезі Берестейської унії та, загалом, в історії церкви як православної, так і унійної. Дуже важливі висновки та спостереження зроблено, наприклад, у спеціальній літературі з історії Берестейської унії. На нашу думку, саме контекст Берестейської унії дозволяє краще зрозуміти природу та суть братського руху як релігійного та національно-культурного явища досліджуваної доби.

Дослідники XIX ст. основний наголос робили на релігійно-церковній діяльності братств, простежували їхню боротьбу проти унії та католицизму. Д. Зубрицький, автор першої системної праці про львівське братство, в якій було подано докладну хронологію його діяльності, пов'язував ставропігію із конфліктом з єпископом Гедеоном Балабаном. Останній, на думку історика, несправедливо пригнічував братство за “дерзновенне” відлучення від церкви (цю думку Д. Зубрицький запозичив з Густинського літопису)⁶. Ставропігійні братства він розглядав як позитивний елемент, що значно вплинув на всю подальшу історію. Одним із перших в історіографії, хто вказав на зв'язок братської ідеології з реформацією, був П. Куліш, згодом цю думку проводив також М. Драгоманов⁷.

Наукове (тобто джерельно-критичне) вивчення історії братств розпочалося у 50-х роках XIX ст. і було пов'язане з систематичними публікаціями джерел до історії церкви (йдеться передовсім про багатотомні видання петербурзької та київської археографічних комісій). М. Коялович, автор першої великої спеціальної праці про унію, оцінював ставропігію братств тільки з позитивного боку (“абсолютное добро”)⁸, маючи на увазі боротьбу на захист православ'я проти унії та католицизму. З цих же позицій висвітлювалася боротьба братства з Г. Балабаном, який ще у 1580-х роках виявляв схильність до унії. Відтак, особлива увага присвячувалась епізодом боротьби братств з єпископатом та проти унії.

Значний фактичний матеріал, відомий на середину XIX ст., узагальнив І. Флеров, автор великої праці про братства та їхню боротьбу проти унії⁹. Зокрема дослідник уперше докладно проаналізував братські статuti, які, на його думку, відрізнялися між собою лише в невеликих деталях. Це дало Флерову підставу стверджувати типологічну схожість західноруських братств. Він також детально з'ясував питання про членство у братстві та стосунки між братчиками, внутрішню

“Ставропігія церковних братств і генеза Берестейської унії”, що готується до друку в збірнику матеріалів Міжнародної наукової конференції “Східні церкви XVI–XVIII ст. та їх традиція”, яка відбулася в Любліні 3–5 листопада 2005 р. (Інститут Центрально-Східної Європи).

⁶ Д. Зубрицький. *Летопись Львовскаго Ставропігiального братства*. Львов, 1850. С. 15.

⁷ М. Капраль. *Історіографія Львівського Успенського...* С. 61.

⁸ М. Коялович. *Литовская церковная уния*. Санкт-Петербург, 1859. Т. 1. С. 60.

⁹ И. Флеров. *О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях*. Санкт-Петербург, 1857.

демократію, організаційну структуру братств узагалі. Досліджуються також шкільництво, друкарство, роль братств у церковному житті тієї пори та ін. І. Флеров сформував уявлення про ставропігійні братства (право ставропігії – це “право незалежності від єпархіальної влади”), які відрізнялися від неставропігійних. Оскільки дозвіл на ставропігію давав патріарх, то з’явилася “патріарша ставропігія”. Було також з’ясовано права таких ставропігій. Заслуговує на увагу спостереження І. Флерова про те, що ставропігії виникли в момент занепаду ієрархії, тобто послаблення ієрархічної влади в церкві. Характеризуючи відносини ставропігії з кліром, дослідник чомусь оминув парафіяльне/братське духовенство. Як і інші автори православного напрямку, І. Флеров розглядав діяльність братств з огляду на боротьбу за православну віру. В такому розрізі ставропігія братств, вважав він, відіграла велику роль у долі православ’я. На нашу думку, саме в праці І. Флерова сформульовано засади подальшого “православного” бачення проблеми. У цій літературі вплив ставропігії братств на генезу унії проглядається досить одновимірно.

Така традиція чітко простежується в “Истории русской церкви” митрополита Макарія (М. Булгакова): в ставропігійних правах братств дослідник убачав прагнення до духовних потреб православ’я, поширення просвітництва, захист від ворогів (католиків, зокрема єзуїтів, а також іновірів)¹⁰. Як й інші автори даного напрямку, безпосереднього зв’язку між діями братств та генезою унії він не вбачав.

О. Левицький, услід за М. Драгомановим, висвітлював братський рух у зв’язку з європейськими релігійно-культурними процесами. Проте дослідник значно відійшов від своїх попередників. Його концепцію впливу братств на генезу унії слід уважати оригінальною (спочатку вона викладена в його монографії¹¹, згодом – в декількох статтях¹²). Автор доводив, що реформа Йоакима (йдеться про перший ставропігійний статут львівського братства) перетворила міщанські братства на всестанові організації, які виступали виразниками “соборноправності” в руській церковній традиції, обстоювали принцип виборності духовенства та контролю над діяльністю архієреїв. Конфлікт братств з єпископами загострився нібито винятково через підтримку останніх єзуїтами, які запропонували “унійний” варіант виходу зі скрутного становища. Таким чином, головну причину унії автор вбачає у розладі між ієрархами, які прагнули до організаційних засад і порядків латинської церкви, і мирянством, яке обстоювало право широкої участі братчиків/мирян у церковних справах. Мирянський рух за ставропігійні права О. Левицький вважав позитивним явищем.

Е. Ліковський, автор першої монографічної праці про унію в польській науці¹³, розглядав діяльність братств, які він уважав міщанськими організаціями,

¹⁰ Макарий, митр. (Булгаков). *История русской церкви*. Москва, 1994. Т. 5. С. 232, 259.

¹¹ О. Левицкий. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. 1372–1648 гг. // *Архив Юго-Западной России* (далі – *Архив ЮЗР*). Киев, 1883. Ч. 1. Т. 6. Це дослідження 1900 р. перевидане у Львові: О. Левицький. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та унія // *Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI–XVIII ст.* Львів, 1900. С. 3-162.

¹² О. Левицкий. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в 16–17 вв. // *Киевская старина*. 1884, август. С. 627-654; Його ж. О Брестской церковной унии 1596 г. // *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. 1896. Кн. 11. С. 36-39; Його ж. Причина, вызвавшая Брестскую унию // *Киевские епархиальные ведомости*. 1897. № 8. С. 408-411.

¹³ E. Likowski. *Unia brzeska (r. 1596)*. Poznań, 1896.

в контексті рухів за реформування церкви. Проте їхні інституційні засади були, на його думку, чужими східній церкві, оскільки встановили “неприродні” відносини з ієрархією, які мали найгірші наслідки. Позитивний вплив братств на релігійно-церковне відродження історик визнавав лише до моменту надання патріархами права ставропігії, що зробили братства їхніми “шпигунами”. Відтак, братства лише збільшували “заколот” у церковній організації, породжуючи незгоди між світськими колами та єпископатом. На його думку, братське шкільництво також не сприяло відродженню, оскільки сіяло єресь.

Помітний внесок у дослідження історії братств зробили галицькі вчені. Ще в 60-х роках XIX ст. вони розпочали публікацію джерел, зокрема й братських статутів¹⁴. 1886 р. вийшло ювілейне видання до 300-річчя львівського братства з передмовою І. Шараневича¹⁵. У збірці документів Львівського Успенського братства, підготовленій В. Мільковичем¹⁶, побачили світ нові джерела, які суттєво розширили фактологічну базу дослідження проблеми. Цікаво, що упорядник збірки узагальнив свої погляди в німецькомовній статті, опублікованій 1896 р.¹⁷ Схвалюючи діяльність братств, В. Мількович виводив їх генезу з необхідності захисту мирян перед сваволею кліру; це не могло не вилитися, твердить він, у боротьбу з єпископатом, яка несвідомо шкодила православ'ю і сприяла наближенню унії.

До історії братств звертався С. Голубев, який підкреслював велике значення їх в історії церкви. Спочатку він опублікував статут віленського братства 1620 р. (дослідник зарахував його до редакції 1588 р.), що вважався втраченим¹⁸. У другому томі своєї фундаментальної праці про Петра Могилу С. Голубев пов'язував виникнення братств зі специфічною формою права в церквах міщанського/колективного патронату, який відрізнявся від приватновласницького. Водночас, твердив він, участь мирян у справах церкви переходила всілякі межі, і такий порядок (йшлося про контроль над діяльністю духовенства), зумовлений особливими історичними умовами, все ж був ненормальним¹⁹.

У 1900 р. вийшла велика спеціальна праця про братства А. Папкова²⁰. Хронологічні межі дослідження – від княжої доби до кінця XVIII ст. Виклад проблеми у праці дуже ретельний. Історик подав періодизацію історії братств. Період між 1586 і 1600 рр. він назвав епохою перетворень, час між 1600 і 1620 рр. – періодом

¹⁴ Див. напр.: А. С. Петрушевич. Патріаршія грамоти // *Временник Института Ставропигийского с месящесловом на 1869 г.* Львов, 1869. С. 113-140; Його ж. *Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси.* Львов, 1868.

¹⁵ *Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства.* Львов, 1886.

¹⁶ *Monumenta Confraternitatis Stauropigiante Leopoliensis* / Ed. W. Milkowicz. Leopoldis, 1895, 1898. Т. 1, 2.

¹⁷ W. Milkowicz. Zum 300 jährigen Jubiläum der Berester Kirchenunion in Polen vom Jahre 1596 // *Beilage zur Allgemeinen Zeitung.* 1896. № 67. 20 März. S. 3-7; № 68. 21 März. S. 3-7.

¹⁸ С. Голубев. *Материалы для истории Западнорусской церкви (Приложение к 1-му тому сочинения: Петр Могила и его сподвижники).* Киев, 1883. № 36. С. 235-256.

¹⁹ С. Голубев. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* Киев, 1898. Т. 2. С. 467, 468.

²⁰ А. А. Папков. *Братства (Очерк истории западнорусских православных братств).* Москва, 1900.

потужного захисту братствами православ'я. Викликає зацікавлення авторська характеристика історичних передумов створення братств, серед яких він виокремлює освіту. Вважаючи, що рівень освіченості був в останній третині століття досить високим, дослідник пов'язує його саме з утворенням братств як "просвітницько-благодійних" союзів. Автор сформулював також ще одну важливу дефініцію, за якою братства були "великими християнськими союзами з широкими просвітницькими і благодійними цілями"²¹.

Інший авторський акцент пов'язаний з дослідженням майнових стосунків у церкві. Так, А. Папков звернув увагу на те, що статут 1586 р., який уконституював братську організацію, суттєво перерозподілив церковні доходи, виділивши їх на потреби бідної пастви (вони відтоді скеровувалися на потреби сиріт, забезпечення старих і хворих, бідних та дітей, а також на підтримку церков та монастирів). Він також сформулював думку, що виникнення братств запровадило для православного суспільства "церковно-громадський устрій". Характеризуючи ставропігійні права братств, дослідник виділяє в статутах моменти, які обмежували сваволю кліру в церковному господарстві, підкреслює великі громадянські і політичні права, що їх набули братства. Ще однією новацією було визначення стану братств після Берестейського собору, коли в умовах "триєкзархії" (тобто одночасного надання прав екзарха князеві К. Острозькому і двом ієрархам) та відсутності митрополита вони відігравали неабияку роль у православ'ї.

На нашу думку, низка положень, висунутих та обґрунтованих А. Папковим, має важливе значення, незважаючи на їх небезастереженість. На жаль, пізніше їх призабули²².

Через декілька років вийшло монографічне дослідження А. Криловського²³, здебільшого засноване на виданих ним двох томах документів Львівського Успенського братства²⁴, може вважатися класичним. Крім того, в додатку до книги дослідник подав багатий документальний матеріал, який значно доповнив матеріали зазначених томів. Дослідник докладно проаналізував братський статут 1586 р., звівши його положення до 46 пунктів. Серед них він виділив ставропігійні права братств. Порівнявши статут Успенського братства з іншими (наприклад, львівського Благовіщенського та вишенського Святотроїцького), він вказав на їхню велику схожість; порівняння це зі статутом віленського братства засвідчило їх істотні відмінності (наприклад, львівський статут був суворішим).

Охарактеризувавши пункти, які стосувалися стосунків братств з кліром, А. Криловський дійшов висновку, що саме вони спричинили невдоволення

²¹ Там само. С. 8. Див. також: А. Папков. Братства // *Православная богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь* / Под ред. проф. А. П. Лопухина. Петроград, 1901. Т. 2. С. 1083-1108.

²² До того ж, ми не погоджуємося з твердженням М. Капралю про те, що робота А. Папкова є компілятивною і не внесла нічого суттєвого в подальший розвиток історіографії братського руху. М. Капраль. *Історіографія Львівського Успенського...* С. 63.

²³ А. Крыловский. *Львовское ставропигиальное братство (Опыт церковно-исторического исследования)*. Киев, 1904.

²⁴ *Архив ЮЗР*. Киев, 1904. Ч. 1. Т. 11 (Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства. 1599–1702 гг.); *Архив ЮЗР*. Киев, 1904. Ч. 1. Т. 12 (Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства. 1586–1881 гг.).

Г. Балабана. Він також вважав, що ставропігія братств зумовлена специфічними місцевими умовами, серед яких були утиски православного населення католиками. Докладно наświetлено боротьбу з унією, що традиційно для православної історіографії ототожнюється з діями католицької церкви. Боротьбу львівського єпископа Г. Балабана (його характеристика подана досить виважено) з братством він пояснює двома причинами: 1) прагненням братств до автономії, яке доходило до ігнорування єпископської влади і 2) зіткненням на ґрунті матеріальних інтересів.

Ф. Срібний в ґрунтовній праці про організаційні та соціальні засади львівського братства назвав запровадження ставропігії революційним кроком, який наданням “широких компетенцій” суперечив канонам східної церкви²⁵. Зачіпаючи проблему боротьби братства з Г. Балабаном, дослідник дійшов висновку, що братство репрезентувало “поступову” течію, а львівський владика – “консервативну”²⁶.

До історії братств неодноразово звертався М. Грушевський. Проте в контекст генези Берестейської унії та в характеристику становища церкви, які подані в п’ятому томі “Історії України-Руси”, він братства не вводить. Проблема викладена в наступному томі, де розглядаються культурні та релігійно-національні рухи доби. Назву відповідного параграфу можна вважати також симптоматичною: “Братства – як форма організації українського і білоруського міщанства”. Надання ставропігії Йоакимом дослідник вважає не надто розважливим кроком, це нібито була спроба зробити з львівського братства “якийсь формально-начальний орган галицької Русі, якийсь верховний ареопаг в справах релігії й моральності”. Відтак, була послаблена культурно-освітня діяльність братства, пізніше це “в значній мірі послужилося якраз справі унії”, спрямувавши православну ієрархію на “уніятську дорогу”²⁷. У п’ятому томі М. Грушевський проводить цікаву думку про те, що патріархи прагнули відродити й скріпити послаблену владу над українським єпископатом, відновивши дисципліну й правопорядок. На його думку, запровадження ставропігії, у частині введення контролю й цензури мирян над кліром та єпископатом, було “кроком чисто революційним”²⁸. Дослідник пояснював необачні кроки братства у його боротьбі з єпископатом національними потребами та необхідністю захисту православ’я²⁹.

В українській історіографії міжвоєнного періоду виділяються праці В. Заїкина, який присвятив проблемі помітне місце у своїй монографії³⁰. У першому, історіографічному, розділі автор критикує тогочасні погляди (особливо М. Чубатого) за “неісторизм” та певну ідеалізацію церковно-релігійного життя. На його думку, праці істориків хибували перебільшенням “демократичного” ладу західноруської церкви, який протиставлявся “недемократичному” устрою москов-

²⁵ Ф. Срібний. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // *ЗНТШ*. Львів, 1911. Т. 106. С. 25-29.

²⁶ Ф. Срібний. Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з львівським брацтвом // *ЗНТШ*. 1913. Т. 117-118. С. 209.

²⁷ М. Грушевський. *Історія України-Руси*. Київ, 1994. Т. 6. С. 515, 516.

²⁸ Там само. Т. 5. С. 507.

²⁹ Там само. Т. 6. С. 525.

³⁰ В. Заїкин. *Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и “соборность” в Киевской митрополии в XVI и XVII веках*. Варшава, 1930.

ського православ'я. Дослідник вважав, що руська церква була також достатньо недемократичною, причому виявом засилля “світського елемента” в ній були не тільки братства. У зв'язку із загальною феодалізацією церкви це знайшло відбиток передовсім у патрональному праві у двох його формах – королівському праві подавання і приватновласницькому патронаті. В окремому розділі, присвяченому братствам, В. Заїкин стверджує міщанську природу братств. Їхня ставропігія стала вельми важливим і могутнім чинником церковного управління, але з погляду канонічного права це було “недоречністю”. Такий стан призвів, зрештою, до вельми “несправедливих” наслідків (ішлося про стосунки братств з Г. Балабаном). Солідаризуючись з С. Голубєвим, О. Левицьким та М. Грушевським, дослідник саме звідси виводив генезу унії. У підсумку В. Заїкин уважав ставропігію апогеєм втручання світського елемента в сферу церковного управління. Привівши церкву до унії, вона своїм “суспільним папізмом” завдала великої шкоди³¹.

Міжвоєнний період в історіографії унії характеризується появою праць польських істориків К. Левіцького і К. Ходиніцького. К. Левіцький, автор праці про унію та князя К. Острозького³², на перше місце ставив просвітницьку та благодійну діяльність братств, на друге – боротьбу проти всевладдя єпископату за автономію, на третє – захист від католицької експансії. При цьому він вважав, що боротьба львівського братства за автономію перешкоджала боротьбі проти унії, внаслідок чого було завдано шкоди консолідації православних. З іншого боку, боротьба з унією негативно вплинула на освітню діяльність братств. Через те, що не було знайдено відповідної форми залежності братств від єпископату, склалися певні передумови унії. Причиною ж боротьби братств з єпископатом був недостатній культурний рівень останнього та брак ідей щодо розвитку православ'я в його середовищі.

К. Ходиніцький, автор праці про православну церкву Речі Посполитої, вважав, що мотив переходу до унії Г. Балабана впливає з наслідків надання ставропігії львівському братству: єпископ хотів унезалежитись від влади патріархів та урізати автономію братства³³.

У повоєнній історіографії над темою найбільше працював Я. Ісаєвич, монографія якого, видана 1966 р.³⁴, стала помітним внеском у дослідження проблеми ролі братств, зокрема львівського, у розвитку української культури³⁵. Як відомо, радянська історіографія всіляко прагнула відокремити братства від церкви. Не-

³¹ Там само. С. 19, 123.

³² К. Lewicki. *Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.* Lwów, 1933.

³³ К. Chodyncki. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370–1632.* Warszawa, 1934.

³⁴ Я. Д. Ісаєвич. *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ, 1966. Монографічне дослідження Я. Ісаєвича мало широкий резонанс у тогочасному науковому житті, свідченням чого були численні рецензії, які появились в українській та зарубіжній науковій періодиці. Див. їх перелік: *Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик / Упор. М. Боянівська.* Наук. ред. Ю. Ясіновський. Львів, 1999. С. 11.

³⁵ За нашими підрахунками, Я. Ісаєвич опублікував у 60–80-х рр. 24 окремих статті до історії братств, які вийшли в різноманітних виданнях. Див.: *Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик.* Поз. 54, 57, 135, 140, 162, 177, 200, 201, 205, 206, 218, 222, 223, 225, 227, 237, 243, 274, 283, 394, 414.

зважаючи на ці та інші несприятливі ідеологічні умови (Я. Ісаєвич, зрозуміло, не зміг цілком уникнути традиційної для “советської” доби спрямованості³⁶), його книга розкривала не тільки суспільно-культурну діяльність братств у контексті гуманістичних, до певної міри – реформаційних західноєвропейських рухів доби пізнього середньовіччя, але й (досить обережно) ставила їх у загальноцерковний контекст. Навіть тепер, на початку XXI ст., добре помітні джерельні та концептуальні новації дослідження Я. Ісаєвича. Так, уперше у повоєнній історіографії дослідник порівнює православний братський рух з римо-католицьким³⁷. Також уперше Я. Ісаєвич цілком слушно наголосив на тому, що братства виникли задовго до 60-х років XVI ст. – це засвідчують найдавніші статuti, починаючи з віленського братства кушнірів 1538 р., а також статuti парафій Львова 40-х років XVI ст.; пізніші статuti зафіксували відносини, які склалися раніше³⁸. На тлі того, що майже вся стара історіографія переносила риси кількох великих братств на весь братський рух, досить рельєфно виокремлюється спроба дослідника показати наявність різних типів братств, а також багатогранність діяльності братчиків. Феномен братств він пов’язує також з місцевими умовами: це була лише одна із складових частин участі братств у громадсько-політичному та культурному житті України.

Принагідно згадаємо джерелознавчу працю Я. Ісаєвича, видану 1972 р., в якій в окремому великому розділі опрацьовано джерела до історії братств³⁹. Дослідник подає додаткову інформацію про братські статuti, а також аналізує дуже цікаву групу джерел – т. зв. братські книги. На нашу думку, продовження вивчення цих джерел, тобто статутів та братських книг, пом’яників, пов’язане з їх великим інформативним потенціалом і може дати новий поштовх у дослідженні проблеми.

Ставропігію братств Я. Ісаєвич розглядає у контексті боротьби вірних проти засилля духовенства, за дотримання ним канонічних обов’язків, а також за контроль за діяльністю тих єпископів, які порушували канони⁴⁰. Він докладно простежує етапи та деталі ставропігійного руху, причому наголошує, що за “обмеження прав духовництва виступала не тільки Ставропігія, а й численні братства в інших містах, які прийняли “чин” від Успенського братства”⁴¹. Хоча, як видається, суто ставропігійним дослідник вважає лише львівське братство (термін “Ставропігія” з’явився лише в грамоті патріарха 1593 р.). Досить обережно він говорить і про

³⁶ Припускаємо, що спрямованість дослідницького вектора Я. Ісаєвича в бік світських форм діяльності братств була викликана, крім зумовленою часом самоцензурою, і вповні закономірною реакцією на спрощено-конфесійний характер старої російської православної історіографії.

³⁷ На цю тему дослідник опублікував пізніше спеціальну розвідку. Див.: Я. Д. Ісаєвич. Церковные братства на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII вв. // *Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. Сборник тезисов*. Москва, 1991. С. 64-66.

³⁸ Я. Д. Ісаєвич. *Братства та їх роль...* С. 24-25; Його ж. Найдавніші документи про діяльність братств на Україні // *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1966. Вип. 2. С. 13-22 (передрук в: Я. Ісаєвич. *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура*. Львів, 1996. С. 50-62).

³⁹ Я. Д. Ісаєвич. *Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.* Київ, 1972. С. 16-50.

⁴⁰ Я. Ісаєвич. *Братства та їх роль...* С. 71-72.

⁴¹ Там само. С. 81.

виборність братського священика у Львові: тутешня Ставропігія “змушена була користуватись” його послугами⁴². Зв’язок ставропігії з унією дослідник простежує в аспекті боротьби братства проти неї.

До праць Я. Ісаєвича з історії братств традиційно звертаються (і це закономірно) всі сучасні дослідники. Наприклад, це роблять російські історики, але вони іноді досить спрощено розуміють його висновок про те, що саме статут 1586 р. уконституював братства як організації (у працях Я. Ісаєвича мовиться про те, що не патріарх Йоаким був ініціатором реформи, а самі братчики; йдеться також про вживання в джерелах терміну “братства”). На жаль, вони не знайомі з пізнішими дослідженнями історика, до яких внесено суттєві корективи. Тому нашим завданням є не стільки показати всю палітру досліджень Я. Ісаєвича з історії братств, як познайомити з його найвагомішими (у розрізі окресленої нами проблеми) та найновішими публікаціями і концепціями.

Повернувшись до теми в 90-х роках, Я. Ісаєвич з’ясовує проблеми періодизації історії львівського Успенського братства⁴³. Він погоджується з поглядами М. Капрала про те, що братство, хоч не чітко організаційно, як товариство українських міщан Львова існувало при окремих парафіях ще до 1586 р. Було враховано і відкриття В. Александровичем найдавнішої згадки про братство в Дрогобичі, заснування якого датується 1556 р. (раніше Я. Ісаєвич зараховував перші писемні згадки про дрогобицькі братства до початку XVII ст.), а також документальну згадку про перемишльське братство 1571 р. У 1996 р. дослідник опублікував статтю з історії братств Перемишльської єпархії⁴⁴, в якій узагальнив новий фактичний матеріал. Так, він наводить досить цікаві аспекти щодо утворення братств у добу єпископа Михайла Копистенського, порівнює українські братства з римо-католицькими, наголошує на взаємовпливах східної і західної традицій у потриденську добу.

Цікавими акцентами в концептуальному плані вирізняється розділ про братства та їх шкільництво, написаний Я. Ісаєвичем до “Історії української культури”⁴⁵. Він слушно наголошує на відмінностях між православними та римо-католицькими братствами: якщо діяльність останніх мала контрреформаційний характер, то православні братства з 80-х років діяли в руслі реформаційних тенденцій, які знайшли відображення в статутах, а також проявлялися в догматичних та обрядових питаннях. У ряді праць дослідник аргументовано проводить думку про те, що провідні братства, хоч і засвоїли західноєвропейські організаційні зразки, все ж розвинулись у принципово новий тип суспільної організації, яка поєднувала функції “православної реформації” з боротьбою за національно-політичні й станові права

⁴² Там само. С. 47.

⁴³ Я. Д. Ісаєвич. Історія львівського Успенського братства: проблеми періодизації // *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4–5 квітня 1996 року*. Львів, 1996. С. 5–8.

⁴⁴ J. Isajewicz. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI–XVIII wieku // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Przemyśl, 1996. Т. 3. С. 63–73.

⁴⁵ Я. Ісаєвич. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів // *Історія української культури. У 5-ти т.* Київ, 2001. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. С. 549–564.

і за національну культуру⁴⁶. Я. Ісаєвич аналізує склад братств, а також громадсько-політичні форми їх діяльності. Зокрема, вони зробили крок до створення місцевих самоврядних органів. У статті до першого тому “Енциклопедії історії України”⁴⁷ історик називає братства “релігійно-громадськими організаціями” при православних (а згодом і греко-католицьких) парафіях України та Білорусі.

В. Ульяновський у нарисі історії української церкви подав загальний огляд проблеми⁴⁸. Важливо, що дослідник наголосив на необхідності врахування в аналізі діяльності братств релігійних аспектів. Не заперечуючи впливу на братства реформаційних течій, він помітив, що братства мали з “єретиками” лише тимчасові стосунки, залишаючись у віровченні консервативними за своєю суттю. Оцінюючи здобутки братств на церковному ґрунті (пожвавлення православ’я, піднесення культурно-освітнього та релігійно-світоглядного рівня, захист православ’я), В. Ульяновський зазначає, що з огляду на конфлікти з ієрархією, постійні апеляції до патріархів та світської влади вони були причетними до розколу церковної організації. Після “статутної” реформи 1586 р. братства вийшли за межі церковного канону.

Помітний вплив на сучасну українську історіографію мала історична доктрина греко-католицької церкви, найчіткіше сформульована о. А. Великим. Згадана доктрина назагал абсолютизує внутрішні передумови унії і здебільшого гіперболізує духовні переваги католицизму. Роль братств вона витлумачує досить своєрідно. На думку А. Великого, братства є релігійно-національними товариствами, що їх створювали при церквах-парафіях члени ремісничих організацій. Вони виконували передовсім релігійно-благодійні завдання⁴⁹. Реформи патріархів дослідник вважає недостатньо виваженими, оскільки вони запроваджені “чужаками” і загострили стосунки між духовенством і братчиками. У результаті запанував стан “заколоту і безладу”. Вирішальну роль братств у добі Берестейської унії А. Великий вбачає у тому, що з “боротьби єпископів з братчиками й виникла думка поєднання з Римом”⁵⁰. Боротьба братств проти унії мала лише негативні наслідки: “з добрих початків” вони перетворилися в “негативне явище”.

Б. Гудзяк, автор першої спеціальної праці в українській історіографії про генезу унії⁵¹, докладно розглянув зв’язки братств з грецьким Сходом. Дослідник говорить про мирянські ініціативи в реформуванні церкви, підкреслює прагнення братств до її розбудови. Аналіз статуту львівських братчиків дозволив йому сформулювати думку про те, що він виходив з засад євангельського морального кодексу, а саме

⁴⁶ Ролі братств у культурному та релігійному житті присвячена окрема стаття автора. Див.: I. Isaievych. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine and Belarus // *Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. International Conference (Rome, 28 April – 6 May 1990)*. Lublin; Rome, 1994. Pp. 175-198.

⁴⁷ Я. Ісаєвич. Братства // *Енциклопедія історії України*. Київ, 2003. Т. 1. С. 369-370.

⁴⁸ В. І. Ульяновський. *Історія церкви та релігійної думки в Україні*. Київ, 1994. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття. С. 197-218.

⁴⁹ А. Г. Великий. *ЧСВВ. З літопису Християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану*. Вид. 2-ге. Рим; Львів, 1999. Т. 4. С. 187.

⁵⁰ Там само. Рим, 1969. Т. 3. С. 212.

⁵¹ Б. Гудзяк. *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* / Пер. з англ. М. Габлевич. Під ред. О. Турія. Львів, 2000.

братство мало “глибокий релігійний дух”⁵². Приділивши велику увагу реформам церкви напередодні унії, у появі і проведенні яких братства відігравали не останню роль, Б. Гудзяк, на жаль, не простежує цього безпосереднього зв’язку.

У сучасній російській історіографії першим порушив проблему братств Б. Флоря⁵³. Услід за Я. Ісаєвичем він уважає братства організаціями православного міщанства, але не погоджується з його думкою про те, що ініціатива першого братського статуту належала не патріархові, а самим міщанам. Дослідник ставить під сумнів і погляди М. Грушевського, котрий наголошував на непродуманості дій патріархів, що сприяло загостренню конфліктів. На думку Б. Флорі, втручання східних патріархів було виправданим з канонічної точки зору. До проблеми конфліктів між братствами та єпископатом він уперше в історіографії додав конфлікти в середовищі ієрархії. На тлі конфліктів довкола програм реформування церкви підтримка митрополитом та патріархами братств активізувала кроки окремих єпископів до згоди з Римом. Лише в цьому “обмеженому” сенсі дослідник розглядає передумови унії. Крім того, Б. Флоря акцентує на тому, що “братська” програма реформи церкви не пов’язувала її майбутнє з Римом.

Написання московськими істориками на зламі століть двох дисертацій з історії братств є феноменом, який чітко виокремлюється на тлі парадоксальної ситуації в українській науці: маючи сталі традиції, вона, фактично, поклала край дослідженням братств на дисертаційному рівні⁵⁴. Ю. Шустова, яка здійснила джерелознавче дослідження архіву львівського Успенського братства⁵⁵, сформулювала уявлення про братство як “міську корпорацію XVI–XVIII ст.”, що знайшло відображення навіть у назвах розділів дисертації. Не заперечуючи великого значення релігійно-церковних відносин, дослідниця все ж тяжіє до концепцій, які акцентують переважно світські аспекти діяльності братств. Так, навіть переліки богослужбової літератури, яку друкувала братська друкарня, вона розглядає лише в контексті

⁵² Там само. С. 194.

⁵³ Йдеться про два розділи, написані дослідником до колективної праці про генезу унії. Див.: М. В. Дмитриев, Б. Н. Флоря, С. Г. Яковенко. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в.* Москва, 1996. С. 94-130.

⁵⁴ Щоправда, у повоєнний час було захищено декілька дисертацій філософів, які, на нашу думку, істотно не змінили згаданої ситуації. Див.: Е. Н. Медынский. *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией.* Москва, 1964. 1988 р. було видано збірку джерел: *Пам’ятки братських шкіл на Україні (Пам’ятки філософської культури українського народу): кінець XVI – початок XVII ст. Тексти і дослідження* / Редкол. В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. Київ, 1988.

⁵⁵ Ю. Э. Шустова. *Документы Львовского Успенского...* Не зі всіма джерелознавчими висновками дослідниці можна погодитися. Так, вона категорично стверджує, що протоколи засідань львівського братства є єдиними зі збережених джерел даного виду. Я. Ісаєвич наводив у своїх працях приклади братських книг з інших міст, які уміщують протоколи засідань братств. Див. також нашу публікацію: Л. Тимошенко. *Рукописна книга братства дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста (XVII – початок XIX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 445-472.*

культурних заходів братчиків. На нашу думку, праця Ю. Шустової, при всіх її беззаперечних здобутках у царині джерелознавства, є своєрідною секулярною історією братств, поданою крізь призму характеристики джерельних комплексів⁵⁶.

С. Лукашова виходить із принципово інших засад. У дисертаційній праці, спеціально присвяченій братствам напередодні Берестейської унії⁵⁷, вона прагне показати останні як феномен мирянського руху церкви за її оновлення й водночас наголошує на релігійних функціях організацій мирян. Один із принципових висновків стосується типології братств: українсько-білоруські братства не аналогічні ні католицьким, ні грецько-візантійським союзам, братська ідеологія та практика виникла в рамках суто православної традиції. Щоправда, чинними церковними канонами такі організації мирян не передбачалися, проте вони зуміли отримати досить легітимний статус церковної інституції Київської митрополії. Вивчення конфліктів на ґрунті отримання братствами ставропігійних прав зумовило авторський висновок про те, що в принципі ставропігійні права були також неканонічними, проте «прагнення церковних братств до контролю власного духовенства та їх права на церковне майно повністю відповідали уявленням того часу про норму в цих видах взаємовідносин кліриків і мирян»⁵⁸.

Передумову Берестейської унії дослідниця виводить із зближення братств зі світськими патронами церкви, яке відбувалося на тлі повного провалу реформування церкви з боку єпископату (на її думку, ієрархи та духовенство так і не змогли об'єднатися в якусь одну структуру). На наше переконання, погляди та висновки С. Лукашової, контрверсійні в окремих аспектах, варто визнати цілком новаторськими, що підтверджують і її публікації⁵⁹.

У сучасній російській історіографії виділяються праці М. Дмитрієва, який досліджує генезу Берестейської унії. Проблема, що нас цікавить, викладена в другій главі його монографії⁶⁰ «Братства і єпископат Київської митрополії в кінці XVI ст.: дві програми реформ в православній церкві». Розглянувши спроби церковних ре-

⁵⁶ Згаданий висновок зумовлений і ознайомленням з публікаціями дослідниці. Див.: Ю. Шустова. Категорії культур Середніх віків і Нового часу в історії Львівського Успенського братства // *Історія релігій в Україні. Тези VII Міжнародного круглого столу*. Львів, 1997. С. 211-213; Її ж. Архів Львівського Успенського Ставропігійського братства як феномен культури // *Текст в гуманітарному знанні. Матеріали міжвузівської наукової конференції*. Москва, 1997. С. 94-97; Її ж. Обряди і ритуали як ключ у розумінні середньовічних корпорацій (на прикладі Львівського Успенського ставропігійського братства) // *Історія релігій в Україні. Праці X Міжнародної наукової конференції*. Львів, 2000. С. 411-418; Її ж. Інвентарі бібліотеки Львівського Успенського братства кінця XVI–XVIII ст. як джерела реконструкції її історії // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2004 рік*. Львів, 2004. Кн. 1. С. 619-626. Лише в одній публікації на тему братств дослідниця зробила спробу іншого підходу до проблеми, наголошуючи на раціоналістичній ідеології братського руху, близькій до ідей західноєвропейських протестантів. Ю. Шустова. Українські братства як провідники релігійності в кінці XVI – на початку XVII ст. // *Історія релігій в Україні. Тези VIII Міжнародного круглого столу*. Львів, 1998. С. 291-293.

⁵⁷ С. С. Лукашова. *Взаимоотношения клира...*

⁵⁸ Там само. С. 10.

⁵⁹ С. С. Лукашова. Конфликт епископа Гедеона Балабана и львовского Успенского братства в 80-х гг. XVI в.: попытки реформы церкви или борьба за имущественные интересы // *Славянский альманах за 1999 г.* Москва, 2000. С. 36-52; Її ж. «Мы, ниже подписанные...»: Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии // *Славянский альманах за 2000 г.* Москва, 2001. С. 12-19.

⁶⁰ М. В. Дмитриев. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.* Москва, 2003.

форм в XVI ст., дослідник досить оглядово окреслив початки та ідеологію братського руху. Спираючись на великий історіографічний досвід вивчення історії братств, а також на згадане дисертаційне дослідження С. Лукашової, М. Дмитрієв пробує розставити нові акценти у питанні про роль братств у суспільно-політичному житті України та Білорусі. Так, реформа у стосунках мирян і духовенства, започаткована патріархами шляхом надання львівському і віленському братствам ставропігії, мала революційний (вибухонебезпечний) характер і зазедве не стала поворотним пунктом церковної історії, оскільки *de facto* встановлювалося двовладдя, а церковна криза набула безпрецедентних форм⁶¹. Розглядаючи версії, висловлені в літературі щодо типології братського руху (специфічна форма реформації чи православна контрреформація), автор аргументовано висуває “серединну” концепцію: братства залишалися специфічно православним феноменом, який вписувався в канонічні межі східнохристиянської традиції і спирався на конфесійні особливості православної еклезіології.

Незважаючи на те, що у завданнях свого дослідження автор окреслює “братську” програму реформ, його основна увага зосереджена на конфлікті духовенства і братств, у розвитку якого виділено два періоди: 1586–1590 і 1591–1594 рр. На початковій стадії виділяється участь патріарха Єремії в конфлікті у 1588–1589 рр. Причому відомі (і маловідомі) факти побуту Єремії на Русі трактуються і як “великий внесок” у конструктивні реформи всередині митрополії, і як дестабілізаційні кроки. Очевидно, дестабілізація “заглушила” конструктивізм, оскільки посилились чвари в середовищі ієрархії, загострився конфлікт єпископату з братствами. Отож, роль братств/мирян у церкві зросла, а управління в митрополії було дезорганізоване. На тлі загострення кризи в 1590 р. і виникла перша унійна ініціатива.

Упродовж 1590–1594 рр., в час активізації соборів, які започаткували церковну реформу ієрархії, конфлікт із братствами/мирянами ще більше загострився, оскільки реформи націлювали на кардинальне посилення незалежності від мирян і державної влади. Уявлення про генерування унійної ініціативи на вказаному ґрунті підсилюється досить категоричним формулюванням М. Дмитрієвим висновків: “...львівське та інші братства претендують на главенство в церкві і всеохоплюючий контроль діяльності духовенства. Фактично мова йде про спробу узурпації церковної влади братствами”⁶². Попри відчутну категоричність і, напевно, явне перебільшення загрози канонічній структурі управління в митрополії, з цією частиною авторської концепції не можна не рахуватися. Відома в історіографії, вона набула в книзі М. Дмитрієва нового звучання. Проте щодо інших моментів концепції генези унії М. Дмитрієва слід висловити суттєві застереження. Оскільки лінія конфлікту “братства – єпископат” покладена в основу концепції шляхом відкинення решти вагомих чинників (наприклад, ідеології та впливу католиків – останні були важливим суб’єктом унійного процесу та ін.), ми вважаємо, що теза про первинність “братського” чинника є сумнівною. Просто М. Дмитрієв остаточно довів вплив загострення стосунків ієрархії з братствами на прискорення унійної ініціативи,

⁶¹ Там само. С. 95, 96.

⁶² Там само. С. 131.

наближення Берестя. Найважливішими ж у генезі унії були інші внутрішні чинники, які впливають зі становища православної церкви в Речі Посполитій.

Польська історіографія, яка в минулому історією братств спеціально не займалася⁶³, має значні успіхи в унієзнавстві. Очевидно, згадана особливість позначилася на праці О. Галецького “Від Флоренції до Берестя”⁶⁴. Доволі симптоматично, що дослідник навіть не згадує першого ставропігійного статуту Йоакима, а Єремія його цікавить радше наслідками місії на Русь у 1588 і 1589 рр. У другому томі книги братства згадуються у зв’язку зі зміцненням їхніх позицій. Патріарх Єремія, зазначає автор, підтримуючи налаштованих проти унії владик, тим самим підштовхнув до неї Г. Балабана. Назагал, “братська” лінія в дослідженні не була розвинута.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., польські науковці досліджують унійні братства⁶⁵. В. Колбук у невеликій публікації розглянув статутні засади унійних братств у західних єпархіях митрополії, користуючись матеріалами XVII–XIX ст.⁶⁶ Починаючи з витоків братств, він вважає період XVI ст. найяскравішим. Якісні зміни в діяльності братств були, на його думку, спричинені великим занедбанням душпастирської праці і занепадом суспільного престижу парафіяльного кліру та ієрархії. Відтак церковні братства взяли за справу “піднесення” православ’я. Їхня роль посилилася також у зв’язку із боротьбою проти унії та протестантизму. Унійні братства мали ті ж цілі, що й православні, за винятком права контролю за духовенством. Цікавим є визначення, взяте дослідником зі статутів унійних братств XIX ст. Отже, братства – це “церковні співтовариства шанованих і богобоязливих світських вірних греко-католицького обряду”, наріжним каменем котрих була християнська любов.

К. Кузьмак і М. Шегді належить велика енциклопедична стаття про церковні братства⁶⁷, які визначаються ними як “віросповідно-національні” об’єднання. Вкажемо на декілька цікавих моментів статті, що стосуються аналізованої теми. Отже, польські дослідники вважають, що безпосередньою причиною розквіту

⁶³ Сказане не поширюється, зрозуміло, на історію римо-католицьких братств. Принагідно наводимо декілька найновіших праць польських дослідників: J. Flaga. Rekrutacja do bractw religijnych w XVII i XVIII wieku na przykładzie archidiaconatu lubelskiego // *Roczniki Humanistyczne*. Lublin, 1987. T. 35. № 2. S. 101-115; Ejusd. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. Lublin, 2004; S. Litak. Bractwa // Ejusd. *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*. Lublin, 2004. S. 217-249.

⁶⁴ O. Halecki. *From Florence to Brest (1439–1596)*. Hamden, Conn., 1968. Див. польськомовне перевидання: O. Halecki. *Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej*. Lublin, 1997. T. 1, 2.

⁶⁵ Перед тим їх увага до проблеми була досить спорадичною. Пригадується у зв’язку з цим рецензія Ю. Бардаха на монографію Я. Ісаєвича (J. Bardach. *Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej XVI–XVII w.* // *Kwartalnik Historyczny*. 1967. T. 74. S. 77-82) та невеликий розділ Л. Бєньковського (L. Bieńkowski. *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce*. Kraków, 1969. T. 2. S. 834-835).

⁶⁶ W. Kołbuk. Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych // *Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich* / Pod. red. R. Luźnego, F. Zielki i A. Kępińskiego. Kraków, 1994. S. 329-336.

⁶⁷ K. Kuźmak, M. Szegda. *Cerkiewne bractwa* // *Encyklopedia katolicka*. Lublin, 1995. T. 3. S. 14-18. Див. також прикінцеву бібліографію проблеми. Висловлюю принагідно подяку Я. Ісаєвичу, який слушно звернув мою увагу на цю статтю.

братств на зламі XVI–XVII ст. була потреба релігійно-моральної реформи православної церкви, zagrożеної ззовні впливами католицького костюла, латинської культури і експансією Речі Посполитої на Схід, а також виникнення унійної церкви. В організаційно-структурному і соціальному плані типово міщанським було лише львівське братство, більшість же братств набули міжстанового характеру. В унійних братствах дослідники слушно виокремили тип капланських. Характеризуючи владні структури, К. Кузьмак і М. Шегда підкреслюють, що назагал братські статuti затверджувались як церковною, так і світською владою, ставропігійні – патріархами, неставропігійні – місцевими ординаріями в порозумінні з центральною владою ставропігій. Виконуючи релігійні і суспільні функції, братства зайняли центральне місце у православному житті, завдяки праву патронату і ставропігійним правам запанували над місцевою ієрархією. Як контрольний, дорадчий і виконавчий орган патріархату, вони здійснювали засадничий вплив на церковні стосунки. Польські дослідники вказують на харитативні функції братств, їх адміністративно-господарчу і культурно-освітню, зокрема велику друкарську, діяльність, а також – на суспільні і політичні функції.

Б. Лоренс є однією із небагатьох дослідниць, що займається історією братств спеціально (нещодавно захистила докторську дисертацію на цю тему). У декількох статтях вона реконструювала історію братств Перемишльської єпархії⁶⁸. Цікавими є статистичні та фактичні відомості щодо заснування та діяльності братств. Так, Б. Лоренс наводить кількісний склад мирянських організацій єпархії: у XVII–XVIII ст. тут діяло близько 235 братств⁶⁹. Автор також опублікувала статут братства при церкві Св. Онуфрія у Ярославі 1749 р.⁷⁰ (публікацій братських статутів в історіографії не було вже близько 100 років). На жаль, даними про ставропігійні братства дослідниця не оперує, а її рефлексії стосовно зв'язку братського руху з унією обмежуються лише поберестейським періодом.

⁶⁸ Див.: B. Lorens. Unickie bractwo Świętego Onufrego w Jarosławiu // *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. № 36. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. Historia 8*. Rzeszów, 1999. S. 63-71; Ejusd. Gospodarczo-społeczne funkcje bractw religijnych na pograniczu etnicznym polsko-ruskim (Rusi Czerwonej) w czasach nowożytnych // *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń* / Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok, 1999. T. 1. S. 26-35; Ejusd. Sieć bractw cerkiewnych w diecezji przemyskiej obrządku wschodniego w XVI–XVIII wieku // *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. № 40. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. Historia 9*. Rzeszów, 2001. S.79-95; Ejusd. Konfraternie cerkiewne diecezji przemyskiej w XVII i XVIII wieku // *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej* / Pod. red. A. Jankowskiego i A. Klondera. Bydgoszcz, 2004. S. 213-227; Ejusd. Bractwa cerkiewne w miastach ziemi przemyskiej w XVI–XVIII wieku // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2002. Вип. 6. С. 197-208; Ejusd. Księgozbiory bractw cerkiewnych w eparchii przemyskiej w XVIII wieku // *Kraków – Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*. Kraków, 2005. T. 7 / Pod red. H. Kosętki. Маємо також інформацію від авторки про те, що вона підготувала до друку монографію з досліджуваної теми.

⁶⁹ B. Lorens. Konfraternie cerkiewne... S. 213.

⁷⁰ B. Lorens. Unickie bractwo... S. 69-71.

Згадаємо і оглядову статтю С. Літака⁷¹ та розвідку Д. Вереди про унійні братства Берестейщини XVIII ст.⁷²

Ситуація в польській історіографії поживалася із виходом у 2003 р. праці білоруського історика з Білостока А. Міроновича “Церковні братства Речі Посполитої”⁷³. Якщо хронологія дослідження братств традиційно обмежується в історіографії XIX ст., то А. Міронович явно відійшов від цієї засади, довівши історію підляшських братств (у пізньому середньовіччі вони діяли в Більську, Дрогичині та Клещелях) до 2002 р. (йдеться про відроджене тепер братство в Білостоці)⁷⁴. Він досить своєрідно визначає братства. Це, отже, “релігійно-професійні” організації з “релігійними і філантропійними” функціями. З’ясовуючи проблему генези братств⁷⁵, історик виводить їх з віросповідних конфліктів у цехах та з тієї ситуації, в якій опинилася православна церква в католицькій державі першої половини XVI ст. У другій половині століття формуються братства нового типу – з огляду на інші чинники: зростання релігійної та культурної свідомості руського населення, збільшення політичного значення міщанства в містах магдебурзького права. Додається також вплив латинської церкви та протестантської Реформації, підвищення релігійно-політичної активності православної еліти, спричиненої ростом національної і релігійної свідомості міського населення, а також загальним рівнем побожності. Надання патріархами ставропігії було пов’язане з їх “добрими” інтенціями направи церкви, проте воно спричинило загострення конфліктів, які, своєю чергою, послабили позицію ієрархії. Зв’язок генези братського руху з унією дослідник простежує в аспекті того, що окремі владики спокусилися можливістю звільнитися від опіки ставропігійних братств, а також обіцянками сенатських “крісел”. На жаль, механізм дії цього зв’язку, добре відомого з давнішої літератури, дослідник не пояснює. У монографічному дослідженні про православні осередки Підляшшя А. Міронович констатує, що конфлікт ієрархії з братствами є однією з причин унії. Він також не погоджується з католицькими та православними істориками XIX ст., які вважали, що ставропігія була імпульсом до організаційного розкладу церкви. Навпаки, ставропігія “підносила ранг світського елемента, який зрештою став більш прив’язаний до православ’я, ніж єпископат”⁷⁶.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що тема Ставропігії активно обговорюється вже понад 150 років. На зламі XX–XXI ст. чітко окреслились і певні підходи до її

⁷¹ S. Litak. Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XVII–XVIII wieku. Rozwój i problematyka // *Przegląd Historyczny*. 1997. T. 88. № 3-4. S. 501-512.

⁷² D. Wereda. Działalność bractw cerkiewnych w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku // *Religie. Edukacja. Kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*. Lublin, 2002. S. 579-590.

⁷³ A. Mironowicz. *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*. Białystok, 2003.

⁷⁴ Прикметно, що в сучасній Україні також фіксується випадок відродження братства у Луцьку. Див.: *Пом’яник. Волинське крайове Братство святого Апостола Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618-го і далі*. Луцьк, 2000.

⁷⁵ На цю тему автор має також окрему статтю. A. Mironowicz. Geneza bractw cerkiewnych // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. Białystok, 1996. № 2. S. 22-30.

⁷⁶ A. Mironowicz. *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*. Białystok, 1991. S. 39. Незважаючи на сказане, праця А. Міроновича не вільна від численних помилок та неточностей, виправлення яких не входить до завдань даної статті.

бачення. На нашу думку, сьогодні немає серйозних наукових підстав дистанціювати історію братств від церкви (чи, скажімо, додатково наголошувати на міщанському характері організацій), незважаючи навіть на те, що в певних історичних умовах братства переймалися більше політичною та іншими формами світської діяльності. У цьому плані найбільш прийнятною видається дефініція, сформульована в польській історіографії: “Церковне братство, конфра́тернія – релігійне об’єднання, що виникло на підставі декрету церковного керівництва, яке залишається під його зверхністю як стала фундація і яке має правову індивідуальність, власну адміністрацію, а також статут, що регулює структуру, характер і цілі братства, а також способи їх реалізації; метою братства є розвиток публічного культу в церкві, поглиблення і активізація християнського життя членів або провадження окресленої релігійної чи суспільної діяльності; найчастіше братство реалізує різні цілі, з котрих якась одна окреслює його специфіку”⁷⁷. Незважаючи на те, що це визначення написано для католицької енциклопедії, воно, на нашу думку, є універсальним. Можна також стверджувати, що братства в українсько-білоруській історії активізували (якщо не породили) мирянський рух. Тому до цитованої дефініції варто додати “мирянське” об’єднання.

На наше переконання, історію братств варто переосмислити під релігійним оглядом, тобто, виокремити в їхній діяльності аспекти, пов’язані з працею на користь церкви. Навіть у добу Берестейської унії, коли львівське братство займалося справами національного значення (постійні апелювання до польських сеймів, захист української громади Львова, представництво на соборах православної митрополії та ін.), одним з провідних завдань була все ж діяльність на користь церкви: братство запропонувало свою програму церковної реформи, опікувалось відомою на Сході Європи братською/церковною школою, займалося виданням богослужбової літератури (це також мало широкий резонанс), переймалося обрядовими проблемами церкви (зрештою, дбало про храми та монастирі). Воно прагнуло до очищення церкви від вад. У підсумку, це мало впливати (і неминуче впливало) на релігійність/побожність мирян. Тобто, якщо клір як невід’ємна складова Христової церкви мав проблеми з виконанням своїх функцій (є підстави стверджувати, що згадані явища існували напередодні Берестейської унії), то певну частину останніх перебирало на себе мирянство – друга невід’ємна частина тіла церкви. На наше переконання, саме документальна спадщина братств, зокрема львівського, дозволяє чіткіше з’ясувати проблему етноконфесійної самотності українсько-білоруської церкви в добу Берестейської унії. Так, саме в горнилі протистояння львівських братчиків унії, а також у боротьбі за рівноправність українсько-польських релігійних взаємин генерувалася українсько-білоруська релігійно-культурна тотожність.

У контексті обговорюваних аспектів теми достатньо дослідженою можна вважати проблему впливу боротьби львівського братства з єпископом Г. Балабаном (вона загострілася з наданням ставропігійних прав, а також у зв’язку з тим, що у першій половині 90-х років єпископ зазнав цілковитої поразки у боротьбі з братством) у відповідь на його унійний вибір. Проте, з огляду на нетривале перебування Г. Балабана в унійному таборі (тобто, лише до 1595 р.), а також у зв’язку

⁷⁷ K. Kuźmak. Bractwo kościelne // *Encyklopedia katolicka*. Lublin, 1995. T. 2. S. 1013.

з новими даними про організований ним собор у Львові у січні 1595 р., який не ухвалював унійної декларації (вона була сфальсифікована), виникають сумніви в тому, чи справді “львівський ставропігійний чинник” мав універсальне значення для долі всієї Київської митрополії. Причому незрозуміло, як цей чинник впливав на інших ієрархів, наприклад, на лідера унійної ініціативи луцького єпископа Кирила Терлецького, котрий, до речі, на території своєї єпархії до самої смерті у 1607 р. не мав жодного братства. Сказане стосується й інших єпископів – Михайла Копистенського, Дионісія Збируйського, Йони Гоголя. З іншого боку, “братський” чинник міг вплинути на митрополита Михайла Рагозу, який мав проблеми з віленським братством Святої Трійці, але, підтримуючи львівське братство, прилучився до унійної партії в останній момент. До того ж, його унійна програма жодним натяком не вказує на мотивацію дій. Щодо Іпатія Потія – другого (після Кирила Терлецького) лідера унії, то його негативна реакція на неканонічність та низький культурний рівень ставропігійних братств була висловлена вже після Берестейського собору, а сам єпископ у цей останній період підтримував братський рух, принаймні до 1596 р. він не мав проблем з братствами на території своєї єпархії.

Гадаємо також, що варто продовжити дослідження історії та діяльності ставропігійних братств. Так, досі не опубліковані статистичні дані про масштаби братського руху взагалі, за єпархіями зокрема, незрозуміло, як діяв принцип виборності братських священиків і чи часто застосовувався він на практиці. Потребують ретельнішого аналізу братські статuti, особливо щодо старопігійних прав та визначення сфери їх дії. Цікаво також, які статuti ухвалювали неставропігійні братства?⁷⁸ Чи змінювалися статuti в період утворення унійних братств? На ці та інші аналогічні питання література поки що не дає відповідей. З іншого боку, оглянута в цій статті історіографія демонструє великий джерельно-концептуальний потенціал, нагромаджений дослідниками протягом десятиліть. Врахування набутого досвіду, нове прочитання відомих джерел разом із опрацюванням архівного матеріалу неминуче призведуть до поступу в дослідженні братств.

---

⁷⁸ Обнадійливо і перспективно виглядає проект, запропонований С. Лукашовою і М. Лукашовим, які передбачають створення інформативної бази даних, що міститиме джерельну інформацію про братства та їх статuti. Див.: С. С. Лукашова, Н. В. Лукашов. Создание общедоступной базы данных знаний по украинско-белорусским религиозным объединениям православных мирян XVI–XVIII вв. // *Славянский альманах за 2003 г.* Москва, 2004. С. 333-341.